

PAPER DETAILS

TITLE: Kazak Türklerinin Kültüründe Alasa Han Evliyaligi Üzerine Bir Inceleme

AUTHORS: Aibar KASSENALI,Syrym YESSEN

PAGES: 171-192

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2491662>

KAZAK TÜRKLERİNİN KÜLTÜRÜNDE ALAŞA HAN EVLİYALİĞİ ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Some Studies on the Sainthood of Alasha Khān in Kazakh Turks Culture

Syrym YESSEN**

Aibar KASSENALI***

Öz

Kazak Türklerinin kültüründe Alaşa Han, Kazak bozkırında yaşayan göçebe boyları bütünleştirmeye çalışan ve aynı zamanda hanlık kuran efsanevi bir evliya olarak bilinir. Eski döneme ait folklor kaynaklarında Alaşa Han'ın cüz zamalı bir çocuk olarak dünyaya geldiği ve toplumdaki ayrı olarak yaşadığı ve üç yüz askeri ile devlet kurduğu anlatılır. Çarlık döneminde bölgeyi işgal etmek amacıyla gelen şarkiyat uzmanlarının derlediği folklorik verilerde, Alaşa Han'ın ismi Kazak Hanlığı'nın kuruluşu ile ilişkilendirilmiştir. Kazak araştırmacısı Çokan Velihanov'un incelediği folklor kaynaklarında Alaşa Han Türbesi efsanevi bir evliyanın türbesi olarak değerlendirilmekte ve Alaşa Han, Kazak Türklerini bir araya getiren efsanevi bir kahraman olarak tanıtılmaktadır. Diğer araştırmalarda Alaşa Han figürü, Kazak halkının ortaya çıkışı ile ilgili ve Kazak Cüzlerini (Kazak kabilelerinin birlikleri) birleştiren bir şahıs olarak anlatılmaktadır. Tarafımızca Alaşa Han'la ilgili 34 folklor kaynağın tablosu yapılarak, bu kaynaklar karşılaştırmalı yöntemle tasnif edilmiştir. Alaşa Han'la ilgili halk arasındaki ve bilimsel çalışmalarda rastlanan efsanelerin rivayete dayalı birkaç versiyonu incelendi. Alaşa Han, folklor kaynaklarında Kazak, Başkurt, Nogay, Karakalpak, Kırgız ve Tatar gibi boyları, yani "Altı Alaş"ı birleştirmeye çaba gösteren evliya olarak da bilinir. Çalışmada, Kazak Alaşa Han'la ilgili folklor kaynaklarla ve arkeolojik kazı sonuçlarının karşılaştırılması amaç edilmiştir. Çalışma bu doğrultuda folklor kaynakları ile arkeolojik veriler kıyaslanarak disiplinlerarası yöntemle sunulmuştur. 14-20. yüzyıl arasındaki araştırmacıların Alaşa Han karakteri ile ilgili derledikleri efsane versiyonları ve yorumları esas alınarak tarihi yorumlar yapılmıştır. Efsanelere ve tarihi araştırmalara dayanarak Alaşa Han'ın evliyalığı ile ilgili kültürel katmanları, kült olarak anlam ve önemini açıklamaya gayret gösterilmiştir. Araştırmada sözlü verilere göre, Kazak halkının ortaya çıkışı ile devlet kurma süreci konuları gözden geçirilmiştir. Alaşa Han'ın evliyalığı ile onun anıt mezarı arasındaki münasebet, anıt mezarın mimari özellikleri, yapılış tarihi ve anlamıyla ilgili yeni görüşler ortaya koyulmuştur. 1998 yılındaki türbenin restorasyonu sırasında mezarda kazı yapılmış ve bir erkeğe ait kemikler tespit edilmiştir. Mevcut bulgulara yönelik antropolojik araştırmalar sonucunda türbeye gömülen adamın 45-60 yaşında olduğu ve *Turanid* Irk belirtileri olan Asyalı bir adam olduğu belirlenmiştir. 2018'den itibaren *Ultau* bölgesindeki yürütülen arkeolojik kazılar sırasında, Alaşa Han'ın Türbesine gömülen cesedin tam yaşını ve genetik kökenini belirlemek için tarafımızca araştırmalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Folklor, Efsane, Evliyalık, Türbe.

Abstract

In the culture of Kazakh Turks, Alasha (Alaşa) Khān is known as a legendary saint who tried to integrate the nomadic tribes living in the steppes of Kazakhstan and also founded a khānate. In the folklore sources of the ancient period, it is said that Alasha Khān was born a child with leprosy, lived separately from society and founded a state with three hundred soldiers. In the folklore data collected by orientalist who arrived in the region during the tsarist period, the name of Alasha

* Geliş Tarihi: 11.10.2021, Kabul Tarihi: 16.12.2021. DOI: 10.34189/hbv.102.008

Makale, Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Bilim Komitesi tarafından finanse edilen araştırma projesi üzerinde hazırlanmıştır (Hibe No. AP09562202).

** Doktora Öğrencisi, L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Arkeoloji ve etnoloji Bölümü, Nur-Sultan / Kazakistan, syrymesenov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2773-3920

*** Kazakistan Milli Müzesi, Nur-Sultan / Kazakistan, aibar.kassenalin@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8392-9007

Khān was associated with the founding of the Kazakh Khānate. In the folklore sources evaluated by Kazakh researcher Chokan Velikhanov, the examination of Alasha Khān Tomb is known as a legendary saint, Alasha Khān is described as the hero who brought Kazakh Turks together. As a result of other evaluations, it shows that the name Alasha Khān is connected with the emergence of the Kazakh people and the person who united the three Kazakh tribes (*Juz*). We made a table of 34 folklore sources about Alasha Khān and these sources were classified by using comparative method. Several versions of the legendary narratives about Alasha Khān, which are preserved among the people and found in scientific studies, were examined. Alasha Khān is also known in folklore sources as a saintly person who tried to unite Kazakh, Bashkir, Nogai, Karakalpak, Kyrgyz and Tatar tribes under his “Six Alaş” (Alash). In this study, it was aimed to compare the folklore sources about Alasha Khān, which circulated in the Kazakh dialect literature, and the results of archaeological excavations. Thus, folklore sources and archaeological data were compared and presented with an interdisciplinary method. Historical interpretations were made on the basis of the copies of the legends and the ideas compiled by the researchers from the oral narratives about the Alasha Khān character between the 14th to 20th centuries. Based on the legends and historical researches, efforts were made to explain the cultural layers of Alasha Khān sainthood and its meaning as well as its importance as a cult. The emergence of the Kazakh people in the legends and the state formation process were reviewed. New views on the relationship between Alasha Khān sainthood and the mausoleum, its architectural features, construction date and meaning were presented. In 1998 during the restoration of the mausoleum, a skeleton of a man was found in the burial site. An anthropological study was conducted based on this skeleton. As a result, it was found that the man buried in the tomb was an Asian man aged 45-60 years, above average height, muscular, without pathological features, and with turanoid characteristics. Since 2018, we have been carrying out archaeological excavations in the cemetery areas belonging to the Medieval period in the Ulitau region, to determine the exact age and genetic origin of the sceloton in Alasha Khān’s tomb.

Keywords: Folklore, Legend, Sainthood, Tomb.

Giriş

Kazakistan topraklarının merkezini kaplayan uzun tepeler, kırsal alanlar tarihte Sariarka adıyla bilinir. Sariarka’nın merkezinde yer alan, kayaçlardan oluşan dağ yamaçları ise Ulitau (Uludağ) olarak adlandırılır. Bu bölgeler Kazak halkı için kutsal sayılır. Bölgede çok eski dönemlere ait türbeler de bulunur. Folklorik kaynaklara göre bu türbelerin arasında Kazak Türklerini bütünleştiren Alaşa Han Türbesi de yer almaktadır. Efsanelerde bu Türbe Ulitau’ı yöneten “Alaşa” adındaki bir evliyaya ait olduğu söylenir.

Buhara hanlarından biri Kızıları, Kızılbaş ülkesine saldırır ve bu ülkedeki hanın kızını esir alır ve sonra bu kız bir cüzzamlı erkek çocuk doğar. Bebeğin dünyaya gelişini kötü olarak yorumlayan han, bebeğin kırk yiğitle beraber kendisinin hükmetmediği uzak diyarlara götürülmesini emretmiş. Buna karşı kırk yiğit, Sır Derya Nehri’ni geçip, Aladağ ile Karadağ’ın ortasında yaşayan halkın arasına sığınarak çocuğu büyütmüşler. Cüzzamlı çocuk on iki yaşına geldiğinde, Maykı Biy’in¹ Üysin adlı çocuğuna rastlamış. Bunu gören Maykı Biy çocuğu köyüne getirmiş ve alacalı kısrağı kurban keserek etini halka dağıtmış (Köpeyulı, 2007, 319).

Maykı Biy çocuğun yanına oğlu Üysini de katmış ve onlarla beraber daha yüz yiğidi göndererek: “*Karadağ’ı aşarsanız, Ulitau, Kişitau adlı dağlar vardır, Karaken-gir, Jezdikengir ve Sarikengir adlı topraklara ulaşp oralarda kendi devletinizi kurma-*

1. Maykı Biy Tobeyulı, 1105-1225 yılları arasında yaşayan ve Kazak bozkırlarında adaleti sağlayan kişi olarak bilinmektedir. Hanlığı yönetme sisteminde önemli yere sahip olan Biy, askeri, idari, yargıç ve bozkır aristokrasisinin temsilcisi olmuştur.

ya *çaba gösterin*” demiş (Köpeyulı, 2007, 320). Sonra arkasından Akjol idaresindeki yüz yiğidi ve onun ardından daha yüz yiğidin başkanı olarak “Alşın” isimli bir önderi daha göndermiş. Bunlar *Ulitau*’a gelip köklü bir devlet kurmuşlar. Herkes toplanarak bu cüz zamalı çocuğu kendilerine han olarak seçmiş ve ona “Alaşa Han” adını vermişler. Böylelikle Üysin’in önderliğindeki yüz yiğit Büyük Cüz’ü, Akjol idaresindeki yiğitler Orta Cüz’ü, Alşın idaresindeki yüz yiğit ise Küçük Cüz’ü oluşturmuş. Onlar *Tanbalı Nura* adlı bir yerde birleşerek Kazak adını almışlar. “Alaş” sözünü ise düşmana karşı kutsal bir slogan olarak kullanmışlar (Köpeyulı, 2007, 321-323).

Alaşa Han hakkında halk arasında dolaşan, içerik olarak bir birine benzeyen ve bilimsel çalışmalara neden olan birtakım folklor kaynakları bulunuyor. Bu çalışmada Alaşa Han ile ilgili ve günümüze kadar ulaşan folklor kaynaklarının tasnifi yapılmıştır. Konu ile ilişkin 2018’de gerçekleştirilen arkeolojik kazıların sonuçları incelenmiştir. Disiplinerarası yöntem kullanılarak Alaşa Han’ın Kazak Türklerini bir araya getiren bir evliya ve mitolojik bir karakter olarak araştırılmıştır.

1. Alaşa Han Evliyalığı Hakkında Kaleme Alınan Folklor Kaynaklarının Tasnifi

Alaşa Han hakkında birçok farklı folklor kaynakları Orta Çağ döneminden başlayarak, 18-19. yüzyıl. *Ulitau* bölgesinde araştırma yapan Rus bilim adamları ile seyahatçiler tarafından kaleme alınmıştır. İlk yazılı efsanevi bilgilere Reşidü’ddin’in 14. yüzyıla ait *Câmiü’l-Tevârih* adlı eserinde rastlanır. Reşidü’ddin’in kayıtları Kazak şecere verilerine çok benzer. Bazı bilim adamları, bu eserdeki *Abulja* adını “Alaş” olarak kabul etmektedir (Kurbanğali, 1992, 57, Artıkbayev, 2015, 87). Yazar, Alaş Han’ın soyunu Nuh Peygamber’e dayandırmaktadır. Onun üçüncü oğlu Yafes, Türkler tarafından Abulja Han olarak adlandırılmıştır. Ancak, Abulja Han’ın Nuh’un oğlu veya torunu olduğundan emin değiller. Moğollar ile Türk kabilelerinin ve tüm bozkır sakinlerinin Abulja hanedanına ait olduğunu söylerler. Ayrıntıları şu şekilde anlatılmaktadır: “Abulja han göçebedir. Yazlık mekanı Urtak ve Kurtak adlı güzel dağlık bölgedeydi. Kışlık yerleşimi de o civardaydı. Buraya en yakın şehirler Talas ve Karı-Sayramdır” (Howorth H. Henry, 1908, 12-17). Abulja Han’ın “Dib-Jukay” adında bir oğlu varmış. *Dib* kelimesi padişahlık, taht anlamına gelirken, *Jukay* kelimesi tüm boyların hükümdarı anlamını taşır (Reşidü’ddin 1952a, 80-81). Eserde bahsedilen Urtak ve Kurtak Dğları Sariarka’nın merkezinde yer alan Ortau, Kerteu veya Kızıltau olarak bilinir. Aynı zamanda Bursun, Karakum ovaları ile Talas ve Sayram Antik Kentleri ise bugünkü Güney Kazakistan, Jambıl ve Kızılorda bölgelerinde bulunmaktadır.

Babürnâme’de, Alaş Han’ın ismi Cengiz Han’ın ikinci oğlu Çağatay’ın soyundan gelen Yunus Han’ın oğlu Ahmet Han ile ilişkilendirilir. Ahmet Han halk arasında Alaş adıyla da anılmıştır. Çünkü Kalmuklar ile Moğollar kendi askerlerini öldüren kişiye “Alaş” adını vermişler (Babür, 1993, 32). Bununla ilgili Muhammed Haydar Dulatı, Moğollar Sultan Ahmet Han’dan korktuklarından ona “Alaş Han” dediklerini belirtir (Muhammed Haydar Dulatı, 2017, 54).

Abay Kunanbayulı da Babür’ün eserine atıfta bulunmadan Alaş Han’ın adını Ahmet Han ile ilişkilendirir. Şair, Kazak’ların kökeni ile ilgili çalışmasında “Kazaklar düşmana saldırdıklarında “Alaş-Alaş” diye bağırırlar ve bundan Kalmuklar çok

korkmuşlar. Böylelikle Kalmuklara karşı gelen Ahmet Han'ı "Alaşa Han" olarak adlandırmışlar" demiştir (Abay, 1954, 252). Kalmuklar ile Kazak Türkleri arasındaki savaşı Şakarım Kudayberdiuli da kendi eserinde aynı şekilde açıklamaktadır (Kudayberdiuli, 1991, 23). Böylelikle Kazak kültüründe Kalmuk ve Moğollara karşı savaşıp kazanan kişiyi evliya statüsüne yükseltmişler.

Ebulgazi Bahadur Han'ın eserinde yukarıdaki bilgileri tamamlar niteliktedir. Yazar, Türk boylarının şeceresini Tevrat'taki efsanelerle başlatır ve ona Türk boyları arasında sözlü olarak dolaşan tarihi efsaneleri ilave eder. Ona göre, "Alınşa Han", Yafes'in çağdaşı değil, onun altıncı kuşağından biridir. Ebulgazi Han, Alaşa Han'ın iktidar dönemini şu şekilde anlatır: "Alınşa Han yıllarca hükümdarlık yaptı. Nuh Peygamber zamanından Alınşa Han'a kadar bütün Yafes hanedanı Müslümandı. Alaşa Han iktidarı sırasında insanlar zenginleşti ve onların kendi devleti olmuştur. Alınşa Han'ın ikiz oğlu vardı. Biri Tatar, diğeri Moğol. Han yaşlandığında ülkesini iki oğlu arasında paylaştırdı. Birbirlerine zarar vermeden huzur ve mutluluk içinde yaşadılar" (Ebulgazi, 1991, 13).

Konuya ilişkin Kurbangali Halid folklorik kaynaklara dayanarak, Alaşa Han'ın evliyalığı ile ilgili üç farklı fıkirden bahseder. İlk olarak, "Alaş" ve "Alınşa" eşanlamlı kelimeler ve Alınşa Han'ın Moğol ile Tatarların ortak atası olduğunu söyler. Yazar, Alınşa Han dönemindeki Türkler ve Moğolların beraber yaşadığını ve daha sonra bir birinden ayrıldığını şu satırlarla anlatır:

<i>Alaş, Alaş bolğanda</i>	<i>Alaş, Alaş olduğunda,</i>
<i>Alınşa Han bolğanda</i>	<i>Alınşa, Han olduğunda.</i>
<i>Qazaq, Qalmaq, Noğaylar</i>	<i>Kazak, Kalmuk, Nogaylar,</i>
<i>Bäri sonda bir bolğan</i>	<i>Hepsi birlikte olmuştur.</i>
<i>Intımağı jarasıp</i>	<i>Birliği yakışan,</i>
<i>Jayqun köldey bay bolğan</i>	<i>Ceyhun gölü gibi zengindi,</i>
<i>Edil, Jayıq, Oralğa</i>	<i>İdil, Yayık, Ural'a,</i>
<i>Ortan köldey jayılğan.</i>	<i>Ortan göl gibi yayıldı.</i>
<i>Özbek han, Janibek ölgen son</i>	<i>Özbek Han, Janibek ölünce,</i>
<i>Toktamıs, Temir bolğan son</i>	<i>Toktamıs, Temir olunca.</i>
<i>El işinde jik tüsip</i>	<i>Halk arasında nifak girdi,</i>
<i>Üş bölek bolıp ayrılğan</i>	<i>Üç parçaya bölünmüş,</i>
<i>Qazaq, Noğay qıblada</i>	<i>Kazak, Nogay kiblede.</i>
<i>Musılmanğa jan tartıp</i>	<i>Müslümana can verip,</i>
<i>Din üşin qattı qayğırğan</i>	<i>Din için kaygıran,</i>
<i>Qalmaq, Manğül bölünip</i>	<i>Kalmuk, Moğol bölünüp,</i>
<i>Kapırlığı bilinip</i>	<i>Kafirliği bilinip,</i>
<i>Kün şığıska kayırılğan</i>	<i>Doğuya doğru kaydılar,</i>
<i>Işin budı sonda kep</i>	<i>İçlerini boğdu gelip sonra,</i>
<i>Altaydı meken jay kılğan</i>	<i>Altay'ı meken edinmiş.</i>

Yazarın ikinci fıkrine göre, halk arasında dolaşan “Alaş” kelimesinin “Anas” kelimesiyle bağlantısı olmamıştır. Üçüncü görüşü ise Kazak halkı arasında yaygın olan Alaşa Han efsanelerinin bir versiyonudur. Bir hanın cüzzamlı doğan oğlu halk arasından kovulunca bozkırlara sığınıp etrafına insanları topladığına, hanlık kurarak ardından gelen halkı “Kazak” diye adlandırdığına dair efsaneleri irdeler ve “Alaş” ile “Altı Alaş” kelimelerinin kökeninin antik çağlara dayandığını dile getirir (Halid, 1992, 55-56).

Çokan Valihanov, Alaşa Han hakkında birçok folklor kaynaklarını halk arasındaki rivayetleri derleyerek kaleme almıştır. Onun derlemelerinde Alaşa Han efsanesinin birkaç özelliğe sahip olduğu vurgulanmaktadır. Valihanov’un kayıtlarında, Kadim zamanlarda Turan bölgesinde Abdullah adında bir kral yaşamış, sakinler ise ona Abdul Aziz adını vermişler. Bu hanın cüzzamlı çocuğu olmuş ve ona Alaşa ismi verilmiş. Han eski geleneklere göre, cüzzamlı oğlunu yanından kovmuş. Abdullah Han’ın zulmüne karşı olan halk Sır Derya’nın kuzey kısmına, Karakum ve Borsık kumlarına kaçmış. Alaşa Han, bu bölgede güç toplayarak adamlarının sayısını üç yüze çıkarmış. Ancak komşu ülkelerin saldırısı ile kıtlığın başlamasıyla üç yüz kişi dağılmış. Bu zor zamanlarda Alaş adlı önder bir yaşlı kişi ile karşılaşmış. Bozkırlarda dolaşan gençler bir araya gelerek Alaş’ı boy başı yapmışlar ve sonra han olarak seçmişler (Valihanov, 1985, 158-159).

Alaşa Han ile ilgili çalışmalar, Çarlık dönemi işgal sürecinde Rus askerî komutanlarından Nikolay Krasovski tarafından sürdürüldü (Krasovsky, 1868a, 331). Bunun yanı sıra Saint Petersburg Bilimler Akademisi üyesi, Sibirya araştırmaları ekibine katılan Gerhard Miller’in yazıya geçirdiği bir efsaneye göre, Alaşa Han devleti zengin bir devlet olarak tanımlanır. Miller, ayrıca Alaşa’nın devleti yönetmeye aktif olarak katıldığını ve onun adının 1489-1508 yılları arasında diplomatik kayıtlarda da yer aldığını belirtir (Miller, 1750, 163-250). Diğer bir Rus araştırmacı Pyotr Şangin, kayıtlarında Alaşa Han’ın komşu Buhara halkıyla yakın temas halinde olduğu anlatılmıştır. Yazara göre Alaşa kendi zamanında büyük bir güç kazanmış ve han olarak tanınmıştır. Onun yönetimindeki bozkır halkı, katı disipline boyun eğmeyen özgür halk olmuştur. Bu nedenle Alaşa Han, yiğitlerini toplayarak Buhara sakinlerine küçük gruplar halinde saldırmış. Sonra yakalanıp, günümüzdeki Türkmenistan’da Azeret denilen bir yerde vefat etmiş, yerli halk ise onu evliya seviyesine yükseltmişler (Şangin, 2003, 67-70).

İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti’nin Kazakistan topraklarını incelemek amaçlı düzenlediği araştırma heyetlerine katılan Aleksey Levşin’in Kazak Türkleri arasından derlediği efsanelere göre “Kazaklar kendilerini Altay halkı ve Sibirya Tatarları ile aynı kökenden geldiklerine inanırlar. Daha sonra bölünmüşler. Alaşa, ülkeyi yöneten öfkeli bir handı. Tahta geçtikten kısa bir süre içinde Üç Cüz’le güç kazandı ve Buhara’ya saldırdı. O saldırıda yakalandı ve Türkistan’a sürdürülerek vefat etti” diye anlatılır (Levshin, 1832, 27-29).

Kazak bozkırlarına sürgün edilen Polonyalı Bilim Adamı Adolf Januszkiewicz’in topladığı folklor kaynaklarında Türkiye’de de cüzzamlıları toplum dışı etme geleneği var olduğunu söylenir. Yazarın verilerine göre: “Bir gün bir hanlığa cüzzamlı bir adam gelir. Padişah onun sınır dışı edilmesini emreder. Beklenmedik bir şekilde padişahın

oğlu hastalanır ve ölür. Ülkenin her yerinden şifacılar onu diriltmek için toplanır. Ama kimse onu iyileştiremez. Bu durumu duyan Alaş, Padişahın oğlunu iyileştirir ve ona can verir. Memnun kalan padişah ona Tarhanlık makamını sunar. Ancak Alaş bu ülkede kalmaz, halkı ile birlikte bozkıra göçer. İran üzerinden Hive topraklarından geçerken ölür. Çocukları ve yanındaki üç yüz kişilik ordusu, cesareti ve zekası için “Kazak” olarak adlandırılır ve sonra devlete dönüşür” (Januszkiewicz, 1979, 179-180).

Konuya ilişkin 1867’de İvan Kazantsev, Kazak halkının folklor kaynaklarında Alaşa Han’ın beylik yaptığını dile getirmiştir. Yazarın sunduğu folklor kaynaklarına göre, Orta Asya’da Buhara Hanlığı döneminde cüzzamlı çocukların sayısı artmıştır. Alaşa Han, bu çocukları doğuran kadınların katledilmesini emreder. Bir gün Han’ın eşi de vucudunda cüzzam olan bir erkek çocuk doğmuş. Han eşine kıyamamış ve yanına kırk kız vererek onu oradan uzaklaştırmış. Böylelikle Kırgız ve Kazakların bu kırk kızdan geldiği söylenir (Kazantsev, 1876, 1-4).

Halk bilimcisi Grigoriy Potanin Kazakistan’ın çeşitli bölgelerinden folklorik kaynakları derlemiştir. Onun yaptığı tasnifi ile sunduğu örnekler farklıdır. Mesela, Alaşa’nın boyu kısa olduğundan onu Kazaklar koyun yününden hazırlanan özel halıya oturtup han ilan etmiş ve bu sebeple onu halk “Alaşa Han” olarak adlandırmışlar diyor (Potanin, 1881, 148-149). İkinci versiyonda Han’ın evladı cüzzamlı olduğu için ülkesinden uzaklaştırılır (Potanin, 1883, 368). Üçüncüsünde, Türkistan Hanı’nın eşinin bir cüzzamlı çocuk doğması kadınlar arasında kıskanç duygusunu uyandırır, bu kötülüğe yorumlanır ve çocuk suya salınır. Sonunda çocuk cengaver delikanlıya dönüşür ve ona Üç Cüz’ün çocukları katılır (Potanin, 1972, 67-68). Bu efsaneleri Kazak bozkırlarına işgal sırasında gelen Rus askeri komutanlarından biri anlatır. Aradaki fark, Üç Cüz’ü oluşturanlar Kotan’ın değil, Alaşa’nın çocukları olmasıdır (Krasovsky, 1868, 331). Aynı şekilde Sır Derya bölgesinde dolaşan efsanelere göre Alaşa, göçebelilerin ilk hükümdarıdır. Emrindeki Özbek boylarının her birinden 300 atlı askeri devlet sınırlarını korumaya gönderir. Üç yüz bahadır, hanın üç oğlu tarafından yönetilen üç başkentli bir devlete dönüşür. Büyük oğlu Bayşora Büyük Orda, ikincisi Janşora Orta Orda ve küçük oğlu Karabura Küçük Orda’yı yönettiği şeklindeki folklor materyallerini Rus araştırmacısı Nikolay Gradekov, 1887-1889’da halk arasından toplamıştır (Gradekov, 1889, 2).

1888-1902 yılında Ombı şehrinde yayınlanan “Dala Vilayeti” Gazetesi sayfalarında Alaşa Han ile ilgili makaleler yayımlanmıştır. Kazak halkına ait folklor çalışmalarını yürüten Anuar Abdurahmanov’un makalesi bu gazetede yer alır. Makalede, Alaşa yaklaşık 16. yüzyılın ilk yarısında Kazan Hanlığı döneminde dünyaya gelmiştir. Bu yazıda Alaşa, Nogay’ların değil Kazan Han’ının oğlu olarak gösterilmektedir. Alaşa yetişkin yaşına geldiğinde kendine verilen “çirkin lakap adı” sebebiyle ülkesinden uzaklaştırılır ve etrafına yüzlerce Kazak yiğitlerini toplayarak bozkırlara göç eder. Zaman geçtikçe onların sayısı üç yüze ulaşır ve Alaşa onların hanı seçilir (Abdurahmanov, 1990, 33).

20. yüzyılın başında “Alaş Orda” hükümetinin kuruluşunda yer alan Otınşı Aljanov “Dala Velayeti” Gazetesinde yer alan makalede üç farklı derleme versiyonunu yayınlamıştır. İlk versiyonda, Buhara Hanının küçük oğlu babasından dua alarak, Kazakları zekiliği ile cezbe ettiği ve böylelikle onların Hanı olduğu yazılmıştır. İkin-

ci versiyonda cüzzamlı olduğundan dolayı gizlice oradan kaçarak 32 yoldaşıyla Kazak topraklarına sığındığını, Üç Cüz'ü oluşturarak 32 Nogaylı Özbek'le yakınlaştığı yazılmıştır. Üçüncü versiyon, Alaşa Han'ın tek oğlu Cuci hakkındadır. Cüçi Han'ın av avlarken yarı eşekler tarafından saldırıya uğrayıp öldürülmesi üzerindedir. Han'a çocuğunun ölümünü Ketbuğa,² küy (beste) üzerinden duyurması ve Alaşa Han'ın sevdiği Dombavul adlı kahramanın Cuci Han'ın³ ölümünden sonra tüm yarı eşekleri öldürüp intikam alması gibi konular yazılmıştır (Subhanberdina, 1989, 395-400). Aynı gazetenin sayılarında Muhammed-Maksut Bekmetov'un (Subhanberdina, 1989, 540-543) ve Orenburg'da basılan "Orenburgski Listok" Gazetesinde haber olarak yayınlanan Konstantin Alekseev'in (Alekseev, 1894: 8) makalelerinde Alaşa Han efsanesinin versiyonları yayınlanmıştır. Bu iki yazarın varyantları Adolf Januszkiewicz, Maşhur Jusup Köpepyul tarafından anlatılan efsaneleri tekrarlar. Folklorcu Abubakir Divayev de kendi çalışmasında Alaşa'nın bir devleti yönettiğini ve Han olduğunu anlatır (Divayev, 1902, 91-93). Ayrıca bu eserde Alaşa Han'ın hükümdarlığı döneminde Aldar Köse'nin⁴ bir torba altın aldığı ve hilekarlığı sayesinde hanın kızı ile evlendiği bir masal olarak anlatılır. Diğer bir Rus yazarı Aleksey Nesterov'un kayıtlarında Kazakların ortaya çıkışı ve Alaş'ın Han olması Sırdarya kıyılarına Nogay'ların gelmesiyle denk gelir (Nesterov, 1900, 103). Konstantin Fedorov'un sunduğu efsaneye göre ise, Alaşa Han'ın oğlu cüzzamlı olarak doğar. Bu çocuk sürgün edilir ve sonra ona eşlik etmesi için kırk kız gönderilir. Kırgızlar bu kırk kızdan çoğalır. Onların arasında Kalşa isimli bir genç yolda yıpranır ve bozkırlarda kalır. Çölde ölmek üzereyken, gökyüzünden beyaz bir kaz ağzına su damlatır. Kalşa bu ak kaz suretindeki kızla evlenir ve onun soyundan tarayanlara "Kazak" adı verilir (Fedorov, 1901, 54-57).

Şair Nurjan Navşabayev'in kitabında tüm bozkır boylarının kök atası "Ak Çolpan" olduğu, ondan Alaman, Alaman'dan Alaşa Han, Alaşa Han'dan Seyil Han, Seyil Han'dan sekiz boylu Türkmenlerin oluştuğu ve bunlardan Kazakların bölünüp çıktığı kayıt edilmiştir (Navşabayev, 1903, 27).

Kazak halk bilimi verilerinin toplanmasına katkıda bulunan Akseyleu Seydimbek'in Doğu Türkistan ve Kostanay çevresinden derlediği efsaneler, Sır Derya Nehri boyundan Sariarka'ya gelen cüzzamlı çocuğun kaderiyle ilgili yukarıda anlatılan efsanelerin örgüsüyle aynıdır. Sır boyundaki otuz iki boyu yöneten Kızılarıslan'ın kızı, cüzzamlı bir çocuk doğurur ve onu Betpak Çölü'ne bırakır. Üysin, Akjol ve Alşın yanlarına yüzer tane yiğit katarak Alaşa Han'ı aramaya çıkışı ile Kazakların etnik yapısında Üç Cüz'ün inşası anlatılır (Seybimbek, 2007, 215). Buna nazaran Jambıl Artıkbayev'in Karaganda bölgesinde topladığı efsanenin içeriği farklıdır. Yazara göre Alaşa'nın oğulları Akarıs, Janarıs ve Bekarıs'tan bütün Kazaklar türemiştir. Alaş elindeki servetini oğulları arasında paylaşp, birine fazlasını bırakır, bunu ise "Kazakların bölünmez mirası" olarak emanet şeklinde bıraktığı belirtilir (Artıkbayev, 1995, 144). Böylece, Alaşa Han adıyla ilgisi olduğu tespit edilen ve efsaneler

2. Ketbuğa, 13 yüzyılda yaşamış olan yırcı ve küycü olarak tanınan ve tarihi efsanelerde geçen bir şahsiyettir. Ketbuğa'nın hayatı ve eserlerine dair "Şecere-i Türk" ve halk rivayetlerinde fazlaca bilgiler bulunur.

3. Cuci, Cengiz Han'ın en büyük oğludur. Kazak halk rivayetlerinde saklanan bazı nüshalarda Alaşa'yı Cengiz Han ile bağdaştırılır. Bu doğrultuda Cuci' de, Alaşa Han'ın oğlu olarak gösterilmektedir.

4. Aldar Köse, Kazak sözlü edebiyatının bir siması, bilgin ve alp bir şahsiyettir. Aldarköse, derin bilgisiyle toplumdaki cimri zenginleri yermekte ve adaletsizliği ortaya çıkaran bir halk ozanıdır.

şeklinde kaydedilen ana bilgilerin varyantlarını kronolojik olarak özetledik. Şimdi, bu bilgilerin rehberliğinde, Alaşa ile ilgili tarihî değerlendirme ve sonuçlara bakalım.

2. Alaşa Han'ın Tarihi ile İlgili Bilimsel Görüşler ve Tartışmalar

Çalışmalarda Alaşa'nın gerçek tarihî imajı konusunda farklı bilgiler vardır. 20. yüzyıl başında Kazak tarihi üzerine araştırmalar yapan tarihçi A. Çuloşnikov, Kazak halkının tarihi efsanelerini inceleyip üç farklı şekile düşünülebileceği sonucuna varır. Birincisi "Kazak" isminin kökenine dair efsaneler ve eski sözler, ikincisi Kazak-Kırgız kabileleri arasında İslamiyetin yayılması hususundaki erken devir sahabe efsane ve hikayeleri, üçüncüsü ise kendi halkının kökenini anlatan kadim efsane ve hikayelerdir. Yazar, Alaşa'yı efsanevi rivayet şeklinde değerlendirip, onun uzak tarihi hakkında açıklama veren bir halk geleneği şeklinde yerleştiğini söyler (Chuloshnikov 1924, 218).

Bu görüşü etnograf J. Artıkbayev de savunmaktadır. Alaşa Han'ın Kazak efsanesi, Avrasya bozkırlarında yeni kurulan devletin sembollerini tanıtmayı amaçlamaktadır. Görünüşe göre, efsaneye dayanan dönem Hint-Avrupa, Ural-Altay boylarının engin bozkırda birlikte yaşadığı dönemdir (MÖ 4000-3000 yıllar). Erken hayvan yetiştiriciliği, at evcilleştiriciliği ve ilk baskınlar gibi uygulamalar, bu zamanın işaretleri olarak yorumlanmaktadır (Artykbayev 2015, 93).

Bu iki yazarın da anlattığı Alaşa Han efsanesinin tarihin en eski dönemleriyle ilgili tasvir edilmiş olay örgüsü içerdiği inkar edilemez. A. Çuloşnikov'un Kazak efsanelerini tasnif yöntemi doğrudur, ancak onun Alaşa Han'ı yalnızca bir efsane olarak tanımlayarak ve uzak tarihin bir siması olarak görmesinin tutarsız olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim Çuloşnikov, Alaş Han efsanesinin diğer nüshalarını görmemiş olması sebebiyle bizlere daha derin bir tarihsel karşılaştırmalı analize sunmamaktadır.

Kazak tarihinde Alaşa Han'ın bulunduğu yeri ortaya koymaya çalışan Joo-Yup Lee, *Qazaqlıq* adlı eserinde, Alaşa Han figürünün, Kazakların oluşum tarihinin bir öyküsü olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Yazar, belgelere dayanarak, Alaşa Han efsanesinde adı geçen 300 Kazağın, 15. yüzyılın ikinci yarısında hüküm süren Janibek Han'ın oğulları olduğu ve bunun da Kazakların oluşum dönemine tekabül ettiği sonucuna varır. Aynı zamanda Lee, Alaşa Han efsanedeki Kazak olgusunun sosyopolitik yapısını kabul etmekte ve bunu araştırmacıların diğer görüşleri ifade etmesine olanak sağlayan en önemli unsurlardan birisi olarak görmektedir (Joo-Yup Lee, 2016, 154-161). Böylelikle, sadece Janibek Han'ın çocuklarından oluşan üç yüz kişilik Kazak halkının etnik yapısının oluşumunu tarihsel gerçeklikten bir sapma olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü Kazakların boy kuruluşunun tarihi daha eski dönemlere dayandığı bilinmektedir (Yudin, 1983, 147-147).

Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önemli yer alan Muhammedjan Tınışbayev, Alaş Han ile 1538-1580'de iktidarda bulunan Kazak Hanı Haknazar'ın aynı kişi olduğu görüşündedir. Yazar, bu görüşünü kanıtlamak için Çokan Valihanov ile Aleksey Levşin'in versiyonlarındaki efsaneleri referans olarak gösterir. Tınışbayev ayrıca Alaşa Han ve Alaş terimlerinin ayrı kavramlar olduğunu belirtmektedir. Çokan Valihanov'a göre Alaş Han, Timur'un çağdaşı idi ve bu adlandırma daha öncelerde de kullanılmaktaydı (Tınışbayev, 1925, 55-56). Kanış Satbayev ise Tınışbayev ile aynı

görüşü paylaşarak *Ultau* bölgesindeki Alaşa'nın 1569'da Taşkent'te yapılan savaşta kahramanlığı ile tanınan Kazak hanı Aknazar Han olduğunu savunmaktadır (Satbayev, 1937, 6).

Kazak Hanlığının siyasi tarihini kaleme alan İrina Yeroveeva kendi çalışmalarında 22 folklor kaynağına dayanarak Alaşa Han'ın kişiliği, tarihi, yer isimleri ve etnonimlerini ile karşılaştırmış, Buhara ile Nogay motiflerini ayırmıştır. Ona göre Alaşa ismi *ala çapan* anlamını verir ve Kazak Hanı Haknazar Alaşa Han ünvanını 1570'te sahiplenmiş olmalıdır (Yeroveeva, 2016, 281). Buna karşı Bereket Karibayev, "Alaş" adının 14. yüzyılın ikinci yarısı ve 15. yüzyıl başında Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan Alaş Bahadur'dan gelmiş olabileceğini belirtir. Karibayev, Mes'ud ibn Osman el-Kuhistani'nin *Tarih-i Ebulhayırhan* adlı eserine dayanarak, Abulhayır Han, Mangitların esaretinden kaçarak Deşt-i Kıpçak Hükümdarı Alaş Bahadur'a sığındığını zikretmektedir (Karibayev, 2016, 20).

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında yaşamış olan Abay Kunanbay, Şakerim Kudayberdi, H. Dosmuhambetov, M. Duvlatov gibi Kazak aydınları, yukarıda adı geçen *Babürname* ve *Tarih-i Reşidi* adlı eserlerden yola çıkarak, "Alaş" adının kökeninin Ahmet Sultan adlı bir sumtan'ın Alaşa Han adıyla ilişkili olduğu sonucuna varırlar.

Kazak aydınları, bazı müelliflerin "Alaş" isminin Sultan Ahmet'e bağlanması-na karşı kendi görüşlerini dile getirdiler. Onlar Ahmet Sultan'a Kalmuklar'ın "Alaş Han" denildiğini, bu nedenle Kazak halkının "Alaş" adını slogan olarak almasının düşünülemeyeceğini ifade ettiler (Kazakistan Tarihi 2008, 33). Ayrıca Ahmet Sultan'ın Kazakların değil, Moğolistan'ın hükümdarı olduğu da bilinmektedir. M. H. Duvlati'ye göre Kazaklar defalarca acımasız saldırılara uğradılar. O, ömrünün geri kalanını Doğu Türkistan'da geçirip Aksu'da öldü (Muhammed Haydar Duvlati 2017, 155). Ahmet Sultan, Kazakların değil, Kırgızların, Moğolların hanıydı ve Kazak hanlarıyla doğrudan genetik bir ilişkisi yoktu. Bu nedenle Kazak halkının Ahmet Sultan'ı onurlandırması, ona "Alaş Han" demesi ve efsaneler yayması pek mantıklı değildir.

Toplanan verilerdeki bir dizi efsane, Alaşa Han'ı Cengiz Han'ın kendisi veya soyundan gelenlerle ilişkilendirir.

O. Aljanov efsanesinde Cuci'nin ölümü, Alaşa'nın elemli haberi duymak istemeyip öfkelenmesi üzerine büyük şair Ketbuğa'nın ona yır ile bildirmesi, Cengiz Han için anlatılan efsanevi "Aksak Kulan" hikayesini hatırlatıyor.

Babür, Muhammed Haydar Duğlati, Ebu'l-gazi, Abay, Şakerim, M. Köpeyuli efsanelerinde, Alaşa Han'ın, Cengiz Han'ın soyundan veya hanedanına yakın bir kişi olduğu söylenir.

Moğol hanedanının Alaşa Han'dan yayıldığıyla ilgili efsaneleri kabul ediyoruz, ancak bu mitik olaylar manzumesinde, Cengiz Han zamanından iki üç yüzyıl önceki tarihî devirlere ait olayları anlatır. "Alan-Kava" kelimesinin Alaşa Han'ın adından geldiğini kabul etmek zordur. Çünkü bugüne kadar tarihte "Alşın", "Aşına" adlarını "Alaş" terimiyle birleştiren güvenilir kaynaklara rastlanmamaktadır.

Genel olarak, Alaşa Han efsanesindeki yer isimleri ve olaylar dizisi, Cengiz Han'ın tarihi ile uyumlu değildir. Nitekim Cengiz Han'ın Merkezi Kazakistan'daki

Sariarka bölgesinde değil, Moğolistan'da öldüğü bilinmektedir (Reşidü'd-din 1952b, 233). Bu nedenle, Cengiz Han'ı Alaşa Han ile ilişkilendirmenin bir anlamı yoktur.

Alaşa Han'ın tarihi kimliği ve hayatına dair birçok müellifin görüşü ve çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmada konuya dair temel görüşleri bulunan araştırmacıların çıkarımları değerlendirilmiştir. Tarihi kaynaklarda Alaşa Han'ın yaşadığı döneme dair farklı veriler bulunmaktadır. Bu durum Alaşa'nın hangi devirde yaşamış olduğuna dair net bir sonuca ulaşılamamasına neden olmaktadır. Biz araştırmada "Alaş" kavramının etimolojisine değil, onun tarihi süreçteki kimliğine odaklandık. Alaşa Han'a dair rivayet ve efsanelerdeki bilgilere göre onun yaşadığı devir hakkında bazı çıkarımlar yapılabilir.

Alaşa Han'a dair rivayet ve efsanelerdeki bilgilere göre onun yaşadığı devri, başlıca aşağıdaki temel dönemlerde değerlendirilmeye tabi tutulmalıdır

Birincisi, 9.-12. yüzyıllar: Bu devirde, Orta Asya'da Oğuz, Kıpçak, Kimek ve Karahanlılar olarak yeniden adlandırılan kökü bir akraba etnik grupların birliği ve devlet kurumları yansıtan bir dönemdir. Reşidü'd-din'e göre, Alaş Han'ın oğlu Dib-Jakay, onun oğlu Kara Han, Kara Han'ın oğlu Oğuz ve Ebulgazi'nin varyantında Alaşhan'ın oğlu Moğol, onun oğlu Kara Han, Kara Han'ın oğlu Oğuz şeklindeki bir sıralama, bu dönemin tarihi olaylarıyla bağlantılıdır.

K. Halid, H. Nauşabayev, M. Köpeyulı, A. Seydimbek efsanelerinde anılan "Altı Alaş" adının "Bozok" ve "Üçok"tan yayıldığını ve "Alaş" adının Oğuz Kağan ile ilişkilendirildiğini, yani bu terimin Türk halkında olduğu ve onlarla ortak tarihî dönemlerde bulunduğunu göstermektedir (Marğulan 1985, 202).

İkincisi, 13-15 yüzyıllar: Avrasya'da Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin hüküm sürdüğü döneme karşılık gelir. Bu dönemin Alaşa Han efsanelerinde adı geçen topraklardaki boylar, doğrudan Türk kökenli etnik gruplardan oluşuyordu. Örneğin, K. Halid efsanesine göre:

"Alaş, Alaş olduğunda,

Alınşa Han olduğunda.

Kazak, Kalmuk, Nogaylar,

Hepsi Birlikte Olmuştur" şeklindeki şiir mısralarının anlamına bakıldığında Alaşa Han zamanında Nogay, Kazak, Kalmuk bu adlandırmalardan ayrılmadan hepsi aynı hanlık sistemine tabi idi. Toktamış Han ve Aksak Timur devrine kadar tek hanlık şeklinde yaşadılar ve şimdi dağılmalarının başlangıcı olan tarihî süreci tasvir ediliyor.

Ş. Valihanov, H. Krasovski, A. Seydimbek'in derlediği Kazak efsanelerine göre Maykı adlandırması, 13. yüzyılda yaşayan Kazak kabileleri arasında beyler yargıç zümresini oluşturanlardı. Örneğin Kotan Arğın boyunun lideri olarak tanınan, 15. yüzyıldaki tarihî şahsiyetlerde Maykı adlandırması görülür. (Mağavin, 1992, 18).

A. Januszkiewicz, I. Kazantsev, K. Alekseyev, M. Bekmetov, O. Aljanov ve Ş. Kudayberdiulı, M. Köpeyulı'nın varyantlarında Alaşa Han, üç cüzü birleştiren kişi olarak tanıtılmaktadır. Bu, Kazak halkının etnik yapısını belirler ve toprak olarak üç cüzlük bölgesel hiyerarşinin oluşum aşamasını gösterir.

Bu eğilim, 14. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanır. Çünkü Kazak halkının cüzleriyle ilgili en eski veriler 14. yüzyılın 70'li ve 80'li yıllarına kadar uzanmaktadır (Yudin, 1983, 147-147, İsin, 2004, 106). Ancak tam o devri anlatan tarihî belgelelerde Alaşa adlı han veya padişahların adları geçmemektedir (Atıgayev, 2007, 51). Bu bakımdan Alaşa adı muhtemelen Kazak halkının farklı tarihî dönemlerde millet olarak oluşumuna hizmet eden simgesel bir şahsiyetti.

Üçüncü, 15. ve 16. yüzyıllar, Altın Orda'nın dağıldığı, Orda'ların küçük alt bölümlere ayrıldığı ve Avrasya'daki büyük jeopolitik değişimlerin yaşandığı bir dönemdi. Bu süreçte Cuci'nin bir evladı Şeybani neslinden çoğalan Ebulhayr Han'ın yönetiminden Kerey ile Janibek sultanlar önderliğindeki Kazak boylarından bir kısmı bölünerek bir hanlık kurdu (Duvlatı 2017, 357). Efsanelerde sıklıkla tekrarlanan "Kazak" kelimesinin kökeni, doğrudan hanlık oluşumuyla ilgilidir.

Ayrıca bu tarihî dönem, Alaşa Han efsanelerinde, daha önce tek ülke olan Kazak-Nogayların bölünmesine ilişkin veriler ve "Kazak" adının kökeni ile bağlantılı olarak anlatılmaktadır. Buna yukarıdaki A. Nesterov'un derlediği efsane açık bir örnek teşkil eder.

Alaşa Han'ın Buhara, Kazan ve Nogay illeri ile ilişkileri hakkındaki konular İ.Şangin, A. Levşin, N. Krasovski, N. Grodekov, O. Aljanov, A. Nesterov, M. Köpey-uli'nin aktardığı efsanelere de yansır ve 15. yüzyılın tarihî olaylarıyla ilişkilendirilir. Kayıt ayrıca Alaşa Han ile birlikte yaşayan kişilerin adlarını ve yer adlarını da içermektedir.

15. ve 16. yüzyıllarda, Volga Nehri'nin Kazakistan'ın orta kesimine kadar olan alt kesimlerinde yaşayan göçer insanlara "Nogay Ordası" adı verilmekteydi. 16. yüzyılın ikinci yarısında, "Nogay Ordası" dağılmaya başladı. Doğusundaki göçerler Kazaklar'a katıldı (Trepavlov 2016, 55). Bu tarihî olaylar, tam bu şekliyle Levşin efsanesine de yansır. Kaynaklara göre Kazak cüzlerinin atası Akniyaz, Emir Timur'dan sonra yaşayan Ölenti adlı Nogay Han'ının komutanı idi. Zamanla, Akniyaz Ölenti'ye itaatsizlik etti ve ayrı bir hükümdarlık kurdu. Nogay Han'ın soyundan gelenlerin topraklarını ele geçirdi ve birkaç Türkçe konuşan halka ve Moğolların Oyrat boylarının bir kısmına boyun eğdirdi.

Böylelikle Alaşa Han efsanesindeki olaylar zincirinin zaman içinde sosyal ve politik değişikliklere bağlı olarak farklılaştığını görüyoruz. Yani sosyal ideolojinin kuruluşu ve oluşum dinamikleri, millî bütünlük ve genetik köklerin yenilenmesinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

3. Arkeolojik Kazılar ve Alaşa Han Türbesi

Alaşa Han Türbesi, bugünkü Karagandı bölgesine bağlı Jezkazgan şehrinden 90 km uzaklıkta *Ulitau* ilçesindeki Karakengir nehrinin sağ kıyısında tepenin üstünde yer almaktadır. Türbenin çevresinde eski bir mezarlık vardır. Alaşa Han türbesi, yanmış kırmızı tuğladan inşa edilmiştir. Anıtın toplam alanı 9,73 × 11,9 metre, yüksekliği ise 10 metredir. Giriş oldukça gösterişli olup bir keçe yurdun boyunduruklu kapısı gibidir. Girişin iki kapısı ile levhası üzerinde iki şerit vardır. Bu şerit, mozolenin daha kompakt ve çekici görünmesini sağlayan tuğlalarla örülmüştür. Dış duvarlar, tuğlaların katlarını karşılayan tuğla benzeri alacalı bir desenle kaplanmıştır.

Türbenin dış görünüşü “Alaşa” adını, yani “ala çapan” örneğini, dokunmuş bir “keçi halısını” yansıtmaktadır. Alaşa Han Türbesinin güzelliği ve dayanıklılığı, onun abidevi tasarımı ve mimari yapısıyla ilgilidir. Örneğin, taban temelinden dört kare ayak yükselir ve kusursuz bir uyumla sekizköşeyi birleştirir. O, sekiz köşeli birleşmeye benzer bir uyumla çatıdaki on altı kenarlı tambura da bağlanır. Bu, bir keçe yurdun dirsek bağlantılarını veya tepesini andırır. O, on altı kenarlı kasnağın üzerinde bir kubbe yükselir. Türbenin girişinde kalın bir duvarın etrafında yükselen basamaklı bir boşluk vardır. Bu, içi boş türbenin çatısına götürür. Çatıya çıktıktan sonra, bir teras gibi kemerli kalkanın içindeki yeni on altı kenarlı tamburu mevcuttur.

Türbenin dış duvarındaki tuğlalar, köşegen, eşkenar dörtgen, üçgen ve yıldız gibi desenlerleleştiririlmişdir (Resim 1). Bazı tuğlaların yüzeyinde ve yanlarında boy damgaları ve süslemeler vardır, ancak son yenileme çalışmaları sırasında bu tuğlalar kaldırılmış veya değiştirilmiş gibi görünmektedir. Türbenin içine, çatıdaki altı küçük pencereden ışık geliyor. Bu türbe Hoca Ahmet Yesevi Türbesine benzer, genel yapısı küçük olmasına rağmen etarındaki duvar resimleri ve tepesindeki kubbesi Ahmet Yesevi türbesini andırır (Türkan, 2021, 203; Zholdassuly, 2020, 550).

Görsel 1: 2018 y. Alaşa Han Türbesi. Syrym Yessen arşivinden.

Türbenin mimari özellikleri hakkında bir mektup yazan ilk kişi Çokan Valihanov’dur (Valihanov, 1984, 195). Bir sonraki kaynak, Kenesarı Han⁵ tarafından esir tutulan ve üç veya dört ay boyunca birlikte hareket eden Kafkasya halklarının tarihini ve etnografyasını ele alan subay Pyotr Uslar’ın yazıya geçirdikleridir (Uslar, 1848, 170). 1868’de Alaşa Han’ın mezarını gören yarbay Nikolay Krasovski, türbenin hala sağlam ve bütünüyle düzgün olduğunu ve kubbesinin mavi sıvasının soyulmaya başladığını yazmıştır (Krasovski, 1868b, 259).

XVII. yüzyılda Kazak bozkırlarını inceleyen ve Alaşa Han’ın Türbesini gören Jeodezist Yuriy Schmidt şöyle anlatmıştır: “Kapı yerine küçük bir girişi olan bu geniş ve yüksek türbenin ortasında bir toprak höyük bulunur. Cesedin gömüldüğü bu höyüğün tepesinde at kafatasları, renkli kumaş artıkları ve at kuyruğuna bağlı mızrak gibi sııklar yer almaktadır”. Ayrıca türbenin kubbesinin parlak mavi sıva ile kaplı

5. Kenesarı Han, 1802-1947 yıllarında yaşamış, devlet adamı, askeri kumandan, Kazak halkının bağımsızlık hareketinin önderi ve Kazak Hanlığı’nın son hanıdır.

olduğunu ve kubbenin duvarlarının içinde dar bir oyuk ve ona çıkan taş bir merdiven olduğunu yazmıştır (Schmidt, 1894, 12).

1954 yılında Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Bakanlar Kurulu Mimarlık Birimi uzmanı Mihail Levinson liderliğinde özel bir keşif seferi düzenlendi. Bu keşif gezisinin çalışmaları genel bilgileri içeriyordu. Ayrıca türbenin tuğla, sıva ve mimari yapısı hakkında bilgiler sunuldu. Daha sonra Alaşa Han Türbesini Alkey Margulan başkanlığında düzenlenen Merkezi Kazakistan Arkeoloji Seferi inceledi. Margulan'a göre Alaşa Han'ın mezarı, yapımı ve süslemeleri açısından birçok yönden Karahanlıların ilk dönemine ait olmalıydı (Margulan, 1947, 65). 1947'de türbenin içindeki mozolenin kazısı sırasında sanduka içeisinde bir erkek cesedi ile yaklaşık 5 kilogram turkuaz cam bulundu (Margulan, 1973, 39).

Ancak daha sonra yapılan araştırmalar Alkey Margulan'ın fikirlerini çürüttü. Anıtın tahminen XIII. ve XIV. yüzyıllarda inşa edildiği öne sürülmüştür (Mendikulov, 1950, 11; Gerasimov, 1957, 22; Glavdinov, 2005, 159; Horoş, 2010, 362). 1990'da Mimar Elena Horoş'un mimari özelliklerini dikkate alarak yaptığı araştırmalarında türbenin 16. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı sonucuna varılmıştır (Horoş 2010, 375). Ayrıca, anıtın yapım zamanı ile ilgili arkeologlar türbeden 35 km uzaklıkta bulunan Alaşa Han kasabasının ortaya çıkmasıyla yapılış zamanının 16-17. yüzyıl olmasının da mümkün olduğunu savunmaktadırlar (Smailov, 1997, 23-28).

2018'den itibaren Ulıtau bölgesindeki Orta Çağ mezarlarında yaptığımız araştırmalar sırasında, Alaşa Han Türbesine defnedilen cesedin kesin olarak yaşını ve genetik kökenini belirlemek için tarafımızca tetkikler yürütülmektedir (Resim 2, 3).

Görsel 2: 2018'de Alaşa Han Türbesi Arkeoloji Kazı Çalışmaları. Syrym Yessen arşivinden.

Görsel 3: 2018'de Alaşa Han Türbesi Sandukasının Açılışı. Syrym Yessen arşivinden.

Bu araştırmalara göre çıkarılan kemiklerin 55-60 yaş üstündeki bir erkek olduğu ve onun türbenin orta kısmına defnedildiği ortaya çıkmıştır. Laboratuvar sonuçları gömülen kişinin 1805'ten 1935'e kadar yaşamış olduğunu göstermektedir (Resim 4, 5).

Görsel 4: Alaşa Han Türbesinden kazılan naaşın görünümü. Syrym Yessen arşivinden

Mevcut veriler, burada meskun olan erkeğin türbenin inşasından sonra gömüldüğünü göstermektedir. Türbe içinde ana sandukaya ek olarak iki küçük mezar yeri daha bulunmaktadır. Merkez sandukada tespit edilen kemiklere ait verilerin Alaşa Han'a ait olamayacağı görüşüyle, muhtemelen onun gömü alanının aynı türbe içerisinde bulunan ve henüz kazı işlemi gerçekleştirilmemiş diğer mezarlardan birisi olabileceğini ortaya çıkarmaktadır. Alaşa Han'ın mezarının hangisi olabileceğinin net bir tespiti için gelecekte diğer iki mezar alanında da kapsamlı araştırmalar yapılması zaruridir.

Görsel 5: Türbe içindeki merkez sandukanın tetkiki. Syrym Yessen arşivinden.

Türbe yapısı Karahanlı dönemine ait mimari özelliklere sahip olmasına rağmen, dış cephenin geleneksel Kazak milli nakışlarıyla süslenmiş olması, anıtın sonraki

zamanlarda yapıldığı anlamına gelmektedir. Türbenin yakınında daha eski mezar alanlarının bulunmaması, onun özgün olarak ve en başından tek olarak buraya yapıldığı ve ruhani bir merkez olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca türbenin çatısına çıkan merdivenlerin olması, üstündeki alanın Han kaidesi, Hanın tahta oturtulduğu yükselti, kararnamelemlerin teslimi gibi resmi toplantılar ve etkinliklerin yerine getirileceği bir alan olduğu düşünülebilir. Göçebe Türk halklarında mezarların üstünden atlanıp geçilmemesi, tırmanılmasına izin verilmemesi gibi katı kurallar göz önüne alındığında, türbenin bir mezar yeri değil sembolik bir anıt olduğu da açıktır.

Alaşa Han Türbesinin sanatsal niteliğini tanımlayan temel özelliklerden biri, tuğlaların kabartma yapılmadan aynı tuğlalarla bir kalıpta döşenerek oluşturulmuş olmasıdır. Bu üslup, Kazak dokuma örneklerine çok benzer. Türbenin duvarlarına kerpiçlerden inşa edilen ustalık dolu kuruluş, Kazakistan mimarisindeki eşsiz bir gelenektir.

Sonuç

Çalışmada, Kazak boyları arasında yayılan Alaşa Han efsanesine dair folklorik veriler ve bilimsel araştırmalar gözden geçirilmiştir. Sözlü veriler ve bilimsel tetkiklerin karşılaştırılması sonucunda Alaşa Han'ın net bir şekilde hangi dönemde yaşadığı tespit edilememektedir. Çalışmada, Alaşa Han'a dair efsanelerden 34 varyant gruplandırılarak bunların tasnifi gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda araştırmacıların tespit ettiği Alaşa Han'la ilgili yaklaşık 700 yıllık bir süreci kapsayan rivayetlere dair farklı görüşler ve ilmî fikirler değerlendirilmiştir. Mevcut sözlü verilerin kronolojisi oluşturularak konuya dair bilimsel çalışmalardaki görüşler değerlendirilmiş ve sonuç olarak tarihi kaynaklarda Alaşa Han'ın hangi dönemde yaşadığına dair farklı veriler bulunmuştur. Bu durum Alaşa'nın hangi devirde yaşamış olduğuna dair net bir sonuca ulaşılamamasına neden olmaktadır. Araştırmada "Alaş" kavramının Kazak sosyal yaşamındaki varlığına odaklanıldı.

Sözlü verilere göre, Kazak toplumu arasında geleneksel düşünce sistemi, eski yaşam şartlarında kalıplaşan soy bilimi kavramları tarihi şahsiyetler vasıtasıyla devam etmektedir. Bu olguyu Kazak şecerelerinde, boy sistemindeki geleneksel sosyopolitik, kültürel ve kadim inanışlarında da görmekteyiz. Kazak kabile yapısındaki nizam itibarıyla Cüz sosyal yapısı, Kazak boylarının bir federasyon yapısına dönüşmelerini sağlamıştır. Efsanevi Alaşa Han evliyalığının kendisi, bozkır kültürü, düşünceleri, fikirleri, değerleri ve yaşam ritüellerinden oluşturulmaktadır. Bu ilkelerden yola çıkarak, geleneksel göçebe toplumdaki ilişkiler ile Kazak Türklerini bir bütün haline getirmeye çalışan Alaşa Han'ın efsanevi karakteri incelenmiştir.

Orta Asya topraklarında Oğuz, Kıpçak, Kimek, Karahanlılar gibi adları değişen etnik birlikler ve devlet yapılarının döneminden bilgiler veren, ondan sonra Altın Orda'nın çöküşü ve Kazak Hanlığı'nın oluşumu sırasında ortaya çıkan Alaş ve Alaşa Han tipi, farklı boyların etnogenetik hafızasını canlandırıp, köken birliğini, kardeşlik duygularını uyandıran slogan ve sembol olarak kullanılmasının yanı sıra onun varlığı Kazak kabilelerince, İslami itikada uygun olarak evliyalık mertebesine yükseltilmiştir. Genel olarak Alaşa Han ismi ve onun adına inşa edilen türbenin 14. yüzyılda ömür sürmüş olan tarihi bir şahsiyet ile iltisakının varlığı düşünülebilir.

Arkeolojik tetkikler sonucunda türbenin merkezinde bulunan mezar yapısında

tespit edilen erkek kemiklerinin daha geç bir dönem olan 19. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir. Yine türbe içerisinde kazılmayı beklenen ayrıca iki mezar alanı daha bulunmaktadır. Muhtemelen bu mezar alanları Alaşa Han'ın mezarı ile ilişkilendirilebilir.

Alaşa Han'ın tarihi efsane olarak günümüze ulaşması, bu rivayetlerin altında ise tarihi bir gerçekliği bulunmaktadır. Alaşa Han olgusunun ortaya çıkışı ve ona ait türbenin inşası, Kazak halkının tarih sahnesine çıkışı ve soy kütüğü sisteminin oluşması ile aynı döneme denk gelmektedir. Bu görüş, yukarıda zikredilen tarihi kaynaklar ve şecerelerdeki veriler ışığında ispat edilmiştir.

Kaynaklar

- Alekseev, Kiril. "Predanie o Proishojdenii Kirgiz-Kaysakov". Orenburgskiy listok, 8, 2015.
- Artıkbayev, Jambyl. Kazak Şejiresi: Ulı Dala Tarihının Kaynar Közderi Jane Tujırım-daması. Astana: Foliant, 2015.
- Atıgaev, Nurlan. Hronologiya pravleniya kazahskih hanov (15 - seredina 16 v.). Moskva: Tyurkologičeskiy sbornik, 2007.
- Babür, Zahir ud-din Muhammad. Babürnâme. Almatı: Atatek, 1993.
- Çuloshnikov, Alexander. Oçerki İstorii Kazak-Kirgizskogo Naroda. Çast 1, Orenburg, 1924.
- Divayev, Abubakir. "Alaşa-Han (Kirgizskaya Skazka)". Turkestanskije vedomosti 9 (1902), 91-93.
- Ebulgazi, Bahadır. "Türük Şejiresi". Almatı: Ana Tili, 1991.
- Fedorov, Konstantin. Zakaspiyskaya Oblast. Ashkhabad: Parovaya Tipografiya K.M. Fedorova, 1901.
- Glaudinov, Bekrinjan. Mavzoley Alaşa-Hana - Etapnoe Proizvedenie Zodčestva Kazahstana, Almatı: Sohranenie i İspolzovanie Obyektov Kulturnogo i Smeşan-nogo Naslediya v Sovremennoy Tsentralnoy Azii. Trudı II Mejdunarodnoy Nauçno-Praktičeskoj Konferencii, 2005.
- Grodekov, Nikolay. Kirgizy i Karakirgizy Syr-Darinskoy Oblasti. Tashkent: Tipo-Litografiya S.I. Lakhtina, 1889.
- Horoş, Elena. Mavzoley Alaşa-han". Rol Nomadov v Formirovanii Kulturnogo Naslediya Kazakhstana. Nauçniye Çteniya Pamyati N.E. Masanova. Almaty: Sbornik Materialov Mezhdunarodnoi Nauçnoi Konferentsii, 2010.
- Howorth, Henry. The Factitious Genealogies of the Mongol Rulers, Journal of the Royal Asiatic Society, July, 1908.
- Isin Amantay. Kazahskoe hanstvo i Nogayskaya Orda vo vtoroy polovine 15-16 v. Almaty: Izdaniya 2, 2004.
- Januszkiewicz, Adolf. Kundelikter Men Hattar Nemese Kazak Dalasına Jasalğan Sayahat Turalı Jazbalar. Almaty, 1979.

- Joo-Yup, Lee. *Kazaklik, or Ambitious Brigandage, and the Formation of the Kazaks. State and Identity in Post-Mongol Central Eurasia*. Leiden: Boston, Brill, 2016.
- Karibayev, Bereket. *Kazak Handığının Küşeyui* (15 ğ. Sonı - 16 ğ. Alğışqı Şiregi, Almatı: Sardar Baspa Üyi, 2016.
- Kazantsev, Ilya. *Opisanie Kirgiz-Kaysak*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Tovarişestva Obşestvennaya Polza, 1867.
- Köpeyulı, Maşhur-Jusup. *Şığarmaları. Kazak Şejiresi*. Almatı: EKO, 2007.
- Krasovski, Nikolai. *Materialı Dlya Geografii i Statistiki Rossii, Sobrannie Ofitserami Generalnogo Ştaba. Oblast Sibirskih Kirgizov*. Sankt-Peterburg: Çast 1, 1868a.
- . *Materialı Dlya Geografii i Statistiki Rossii, Sobrannie Ofitserami Generalnogo Ştaba. Oblast Sibirskih Kirgizov*. Sankt-Peterburg, Çast 3, 1868b.
- Kudayberdiulı, Şakarim. *Türik, Kırğız-Kazak Ham Handar Şejiresi*. Almatı: Kazakstan, 1991.
- Kurbanğali, Halid. *Tauarih Hamsa: (Bes Tarih)*. Almatı: Kazakstan, 1992.
- Kunanbayulı, Abay. *Şığarmalarının Tolık Jınağı*. Almatı: KazakSSR Ğılım Akademiyasının Baspası, Tom 2, 1954.
- Levşin, Alexey. *Opisanie Kirgiz-Kazaçih, ili Kirgiz-Kaisatskih Ord i Stepey*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Karla Kraia, Çast 1, 1832.
- Mağauin, Mühtar. *Kazak handığı dauirindegi adebiet*. Almatı: Ana tili, 1992.
- Margulan, Alkey. “Arhitekturnie Pamyatniki v Doline Reki Kengir”. *Vestnik Akademii Nauk Kazahskoy SSR*. 11 (1947), 62-71.
- . *Djezkazgan-Drevniy Metallurgiçeskiy Tsentr*. Alma-Ata: Arheologiçeskie İssledovaniya v Kazahstane. 1973.
- . *Ejelgi jır anızdar: Ğılımı zertteu makalaları*. Almatı: Jazuşı, 1985.
- Miller, Gerard. *Opisanie Sibirskogo Tsarstva i Vseh Proizoşedşih v Nem Del ot Naçala a Osoblivo ot Pokoreniya Ego Rossiyskoi Derjave po Sii Vremena*. Sankt-Peterburg: Pri Imperatorskoy Akademii Nauk, Kniga 1, 1750.
- Mendikulov, Malbagar. “Nekotorie Dannie ob İstoriçeskoy Arhitekture Kazahstana”. *Izvestiya AN KazSSR, Seriya Arhitekturnaya*, 80 (1950), 3-36.
- Muhammed, Haydar Duvlatı. *Tarih-i Raşidi*. Almatı: KAZakparat, 2017.
- Nauşabay, Nurjan. *Manzumat Kazakiya*. Kazan: Karimovtar, 1903.
- Nesterov, Andrey. “Proşloe Priaralskih Stepey v Predaniyah Kirgizov Kazalinskogo Uezda”. *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arheologiçeskogo Obşçestva*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Tom 12, 1900.

- Potantin, Grigoriy. "Kazak-Kirgizskie i Altayskie Predaniya, Legendy i Skazki". Jivaya Starina. Petrograd: Tipografiya V.D. Smirnova, 1916.
- . Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii: 1876–1877. Sankt- Peterburg: Tipografiya V. Kirşbauma, 1881.
- . Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii: 1879. Sankt- Peterburg: Tipografiya V. Kirşbauma, 1883.
- Reşidü'd-din, Camiu't Tevarih: Sbornik Letopisey. Moskva. Tom 1, Kniga 1, 1952a.
- . Camiu't Tevarih: Sbornik Letopisey. Moskva, Tom 1, Kniga: 2, 1952b.
- Satbayev, Kanış. "Nekotoriye Arkheologicheskiye Dannıye v Predelah Djezkganskogo Raiona", A.H. Marğulan Atındağy Arkheologiya İnstitutynın Arhivi. Tizim: 1, Kujat №20a, 1937.
- Seyimbek, Akseleu. Kazaktın Auızşa Tarihi: Zertteu. Astana: Folyant, 2017.
- Shmidt, Yuly. Zapiski Zapadno-Sibirskogo Otdela Russkogo Geografiçeskogo Obşestva. Omsk: Tipografiya Okrujnogo Ştaba, 1894.
- Smailov, Juman. Pamyatniki Arkheologii Zapadnoi Sarı-Arki (Srednevekovıye Gorodişa i Poseleniya). Balkaş, 1997.
- Subhanberdina, Uşkoltai. Dala ualayatının gazetı. Adebı nuskalar (1888-1894). Almatı: Ğılım, 1989.
- Şangın, Petr. Dnevniye Zapiski v Kantselyariyu Kolyvano-Voskresenskogo Gornogo Naçalstva o Puteshestvii po Kirgiz-Kaisatskoi Stepi. Barnaul: Az Buka, 2003.
- Türkan, Acar. "(Uşak) Karaca Ahmet Sultan Türbesi'ndeki Tavus Kuşu Motifi ve Türbede Gerçekleştirilen Halk İnanişlari". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 99 (2021), 203-243.
- Tınışbayev, Muhametjan. Materialy po İstorii Kirgiz-Kazakskogo Naroda. Tashkent: Vostochnoye Otdeleniye Kirgizskogo Gosudarstvennogo Izdatelstvo, 1925.
- Trepavlov, Vadim. Istoriya Nogayskoi ordı. Kazan: Izdatelskiy dom Kazanskaya nedvizhimost, 2016.
- Uslar, Peotr. "Çetire Mesyatsa v Plenu v Kirgizskoi Stepi". Oteçestvennyye Zapiski, 10 (1848), 141-224.
- Valihanov, Çokan. Sbranie Soçineniy v Pyati Tomah. Alma-Ata: Glavnaya Redakciya Kazahskoy Sovetskoy Enciklopedii, Tom 1, 1984.
- . Sbornie Soçneniy v Pyati Tomah. Alma-Ata: Glavnaya Redakciya Kazahskoy Sovetskoy Enciklopedii, Tom 2, 1985.
- . Pamyatniki Arhitektury Doliny Reki Kara-Kengir v Tsentralnom Kazahstane. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii Nauk KazSSR, 1957.

Yudin, Veniamin. Ordı: Belaya, Sinyaya, Seraya, Zolotaya. Kazakhstan, Srednyaya i Tsentralnaya Aziya v 17-18 vv. Alma-Ata, 1983.

Yerofeeva, Irina. Znakoviye Personaj Kazahskih Predaniy Alaşa-Han: İstoriçeskaya Liçnost i Mif. Tyurkologičeski Sbornik. Pamyati S.G. Klyāstornogo. Moskva: Nauka, Vostochnaya Literatura, 2014.

Zholdassuly, Talgat.. “Sovyet Kazakistan’da İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 96 (2020), 531-556.

Ekler

EK 1: Efsaneler Tablosu

№	Efsanenin kaydedicileri	Tarihi	Kayıt yeri ve veri sağlayıcıları	Kaynak
1	Reşidü’-d-din’in	1316	Oğuz ve yirmi dört aşiret soyundan gelenler ve akrabaları Uygur, Kıpçak, Kanglı, Karluk, Kalaş aşiretlerinin efsanelerine dayalı	Reşidü’-d-din, 1952, 80-81.
2	Zahîrüddîn Muhammed Bâbü	1526	Orta Asya’nın şecere-i verilerinden	Babür, 1993, 32.
3	Muhammed Haydar Duvlatî	1546	Tarihsel veri	Muhammed Haydar Duvlatî, 2017, 154.
4	Ebulgazi Bahadır Han	1665	İnsanlığın tarihi ve şecereleri hakkındaki halk efsaneleri ve hikayelere dayalı	Ebulgazi, 1991, 13.
5	Gerard Friedrich Miller	1750’ye kadar	Kuzey Kazakistan bölgesi, İrtiş Nehri vadisi. Halk Efsanesi	Miller, 1750, 163.
6	Pyotr Ivanoviç Şangin	1816 Mayıs	Kuzey Kazakistan bölgesi (Zerendi nehri vadisinde), sınır tercümanını Kraikin tarafından Arğın boyu kişileri ağzından yazılmıştır	Shangin, 2003, 67-70.
7	Alexey Iraklieviç Levşin	1822	Batı Kazakistan bölgesi, Jayık nehri vadisinde Jetiru ve Bayulı boyu kişileri ağzından yazılmıştır	Levshin, 1832, 27-29.
8	Adolf (Michał Walerian Julian) Januszkiewicz	10 Ağustos 1846	Doğu Kazakistan, Cengiztau bölgesi. Arğın-Tobıktı boyunun hükümdarı Kunanbay Oskenbayulın’un sözlerinden yazılmış	Januszkiewicz, 1979, 179-180.
9	Ilya Mihaylovich Kazantsev	1850	Batı Kazakistan bölgesi, Bokei Ordası. M.N. Jitnikov’un yolcu günlüğünden alınmıştır	Kazantsev, 1867, 1-4.

10	Çokan Şingısulı Velikhanov	1856 - 1857	Kazakistan'ın farklı bölgelerdeki Kazaklar arasında yaygın, ortak Efsane	Velihanov, 1985, 158-159.
11	Nikolai Ivanoviç Krasovski	1860	Kuzey ve Orta Kazakistan bölgesinin Atbasar, Akmola, Kokşetau ilçelerinde Nayman-Bağanalı, Tama, Jetiru boyu kişileri ağzından yazılmıştır	Krasovsky, 1868, 331.
12	Alekseev K.	1871	Batı Kazakistan bölgesi, Jağalbaylı boyunun Birşimbay isimli bir temsilci tarafından yazılmış	Alekseev, 1894, 8.
13	Grigory Nikolayevich Potanin	1876 - 1877	Doğu Kazakistan, Tarbağatay bölgesi Kerey- Şubarayğır boyunun bir temsilci tarafından yazılmış	Potanin, 1881, 148-149.
14	Grigory Nikolayevich Potanin	1880	Kuzey Kazakistan, Bayanaul bölgesindeki Kazaklardan kaydedilmiştir.	Potanin, 1883, 368.
15	Nikolai Ivaanoviç Grodekov	1886	Güney Kazakistan, Sırdarya bölgesi, Çimkent ilçesinde Ulu Jüz'ün hükümdarı Sultan Kanaev'in sözlerinden kaydedilmiştir.	Grodekov, 2011, 16.
16	Abdurahmanov A.	1894	Veri sağlayıcısı belirtilmemiş	Subhanberdina, 1990, 33.
17	Bekmetov M.	1894	Veri sağlayıcısı belirtilmemiş	Subhanberdina, 1989, 540-543.
18	Abubakir Akhmetzhanovich Divayev	1894	Güney Kazakistan, Çimkent bölgesi, Arıs İlçesinin Badam nehri vadisinde halık şairi Maylıkoja Sultankojaulı tarafından yazılmıştır	Divaev, 1902, 91-93.
19	Otinşı Aljanov	1897	Doğu Kazakistan, Nayman-Bağanalı boyu kişileri ağzından yazılmıştır	Subhanberdina, 1990, 395.
20	Otinşı Aljanov	1897	Doğu Kazakistan, Nayman-Bağanalı boyu kişileri ağzından yazılmıştır	Subhanberdina, 1990, 395-396.
21	Otinşı Aljanov	1897	Doğu Kazakistan, Nayman-Bağanalı boyu kişileri ağzından yazılmıştır	Subhanberdina, 1990, 396-400.
22	Abay Kunanbayulı	1898	Tarihsel veriler ve halık Efsanelerine göre	Abay, 1954, 252.
23	Andrey Dmitrievich Nesterov	1898	Aral Denizi bölgesi, Sırdarya vadisi, Kazalı ilçesi, Makbal İlçesinin sakini 78 yaşındaki Tanirbergen Jailaubayulının sözlerinden yazılmıştır	Nesterov, 2007, 119.

24	Grigory Nikolayevich Potanin	1900	Kuzey Kazakistan, Akmola bölgesi, Nura bolısının hükümdarı Oteu Bojinin sözlerinden yazılmıştır	Potanin, 1972, 67-68.
25	Grigory Nikolayevich Potanin	1900	Orta Kazakistan bölgesinde Tokyrau Nehri kıyısındaki Orta Jüz'ün sultanı Sultankazı Kazin'in sözlerinden yazılmıştır	Potanin, 1916, 52-53.
26	Grigory Nikolayevich Potanin	1900	Kuzey Kazakistan bölgesi, Orta Jüz Kazakları tarafından yazılmıştır	Potanin, 1916, 54-69.
27	Grigory Nikolayevich Potanin	1900	Orta Kazakistan bölgesi, Orta Jüz Kazakları tarafından yazılmıştır	Potanin, 1916, 59-69.
28	Konstantin Mihayloviç Fedorov	1900	Güney Kazakistan Kazakları tarafından yazılmıştır	Fedorov, 1901, 54-57.
29	Meşhur Yusuf Köpeyuli	1900	Halık Efsanelerine göre	Köpeyuli, 2007, 83-92.
30	Kurbanğali Halid	1910	Halık Efsanelerine göre	Kurbanğali, 1992, 55-56.
31	Şakarim Kudayberdiuli	1911	Halık Efsanelerine göre	Kudayberdiuli, 1991, 8.
32	Akseleu Seybimbek	1970	Kuzey Kazakistan, Kostanay bölgesi, Jangeldin ilçesinde, halık şairi Ahmethan Abıkayuli tarafından yazılmıştır	Seybimbek, 2007. 215.
33	Akseleu Seidimbek	1970	Doğu Türkistan, Sincan bölgesinin Şingil köyünde yaşayan Saipil Aştaruli tarafından yazılmıştır.	Seidimbek, 2007, 216.
34	Jambyl Omarouli Artıkbayev	1980	Ortalık Kazakistan, Karağandı bölgesi, Karkaralı ilçesinin sakini Ahmet Abdikulı tarafından yazılmıştır.	Artykbayev, 2015, 90.

